

Reviews and Annotations
Рецензии и анотации

ПЪТУВАНЕТО В ЕВРОПЕЙСКИЯ ЮГОИЗТОК – ИСТОРИЧЕСКИ И КУЛТУРНИ ПЕРСПЕКТИВИ

Култура на пътуването в Европейския Югоизток.

Съст. и ред. Антоанета Балчева. Редакционна колегия: Елена Сюпюр,

Хървойка Миханович-Салопек, Христина Марку.

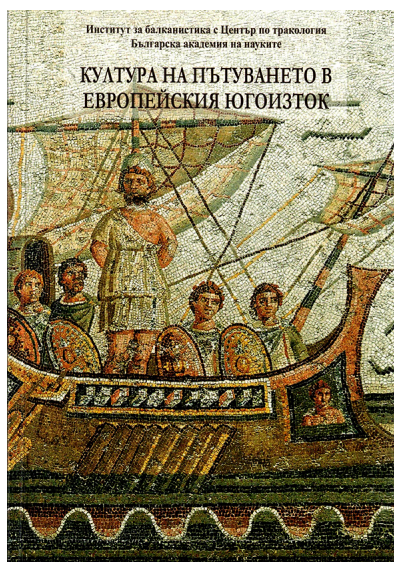
София: изд. на ИБЦТ, 2020, 536 стр., ISBN: 978-619-7179-13-2

Антоанета Балчева

*Институт за балканистика с Център по тракология
„Проф. Александър Фол“ – БАН*

Книгата „Култура на пътуването в Европейския Югоизток“ е плод на широкомащабен научен проект на секция „Култура на Балканите“ към Института за балканистика с Център по тракология и включва 33 студии и статии на изтъкнати български и чуждестранни изследователи. Изданието провокира осмислянето на нови аспекти от практиката на пътуването и свързаната с него пътешественическа литература на Балканите, податлива на променящи се социално-исторически и културно-естетически модели, отразяващи както философските настроения на времето, така и актуалните представи за странстване, авантюра, пътешествие, дирене, себеутвърждаване и себеизграждане. Основен акцент е интерпретацията на пътя като

описание, текст или съдба, като конструктор на цивилизацията, около който се изграждат културни центрове и се преподреждат понятията за свое и чуждо, център и периферия в региона. Включените научни разработки обхващат широк хронологически диапазон от Античността до нашето съвремие и са обособени в четири проблемно-тематични части: *Поклонници, пътешественици и дипломати; Пътуването през модерната епоха и неговите нара-*

тив; *Странстващи сюжети, образи и теми в литературата; Културни и социални практики.*

Основно тематично ядро оформят статиите, тълкуващи модела на пътуването като знак за определена духовна инициация или история на действителните откривателски или развлекателни странствания.

Архетипът на поклонничеството, като метафора за духовно извисяване, за единение с Бога посредством натрупването на духовен опит, е предмет на анализа на Ваня Лозанова, посветен на *Житието на св. Макарий Римски*. Молитвеното пътешествие е представено като вид словесна интерпретация на сакралната видимост, отразяваща влиянието на исторически сложилите се закономерности върху нагласите на пътешественика. Неговите психологически, пространствени и ценностни измерения са допълнително развити в статията на Кристиан Ковачев „Страхът от неизвестното при пътуването на Никифор Григора в Македония“ и в проучването на Калина Минчева „Пътуването на Коласийския митрополит Михаил до Светите земи в средата на XVII век“.

Важен аспект от цялостната картина на разискваните теми предлагат публикацииите, фокусирани върху практиката на странничеството и свързаната с него пътешественическа литература, податлива на променящите се социално-исторически и културно-естетически обстоятелства. Кой, кога, защо пътува на Балканите, има ли разлика между отделните социални групи и в какво се изразява подготовка им за път? На всички тези въпроси, въз основа на наличните византийски и славянски извори от епохата, търси отговор Йоанна Бенчева в труда си „Пътуванията в Балканското Средновековие (X – XV век)“. Условността на картографските знаци, допълнена от символиката на личните преживявания, е широко разгърната и в студията на Ивайла Попова „Пътуването през Странджа според свидетелствата на пътешественици от XV – XVIII в.“. Описвайки топографията на анализирания маршрут, авторката се опитва да предаде своето виждане за отношението между пътя и историята, неговите социално-исторически и психологически координати.

Ценен идентификационен маркер през Средновековието са „инструкциите за справяне“ и „оцеляване“ при придвижването към Ориента, съдържащи списъци, класификации, изброявания, варианти, езици, вещи, понятия. Върху открояващия се схематизъм от съвети и препоръки, зад който прозират културни идеологемии, стереотипи, филтри, предразсъдьци, е насочила вниманието си Пенка Данова в „Какво са чели преди да потеглят на път? Книжовният багаж на италиански пътешественици през Балканския полуостров през XVI век“.

Цитираните изследвания, изградени върху погледа на наблюдателите от миналото, едновременно със своята информативна стойност създават актуален разказ за пътя като описание, текст или съдба, конструкт на цивилизацията, около който се оформят културни центрове. Принос към разчитането на този своеобразен тезаурус от сведения за Балканите имат студиите на Вини-

цийе Лупис – „Якета Палмотич Дионорич – дубровнишки аристократ, литератор и дипломат“, и Светлозар Елдьров – „Хърватски пътеписи за България (края на XIX – началото на XX век)“. Техните текстове съдържат критичен преглед върху недостатъчно проучени досега исторически извори, дипломатически документи, пътеписи и пътни бележки на едни от най-многобройните пътешественици на Полуострова – хърватските дипломати, мисионери и литератори.

Водеща тема във втората част на колективната монография е проблемът за пътуването на Балканите в ново и най-ново време и разглеждането му като структурообразуващ център, предефиниращ културни, ценностни йерархии, провокиращ общностните идентификации и личностното себеизграждане. Просвещението пречупва перспективата през погледа на появилия се *homo viator*, който предлага както своя възрожденски наратив за епохата и времето, картографията на родното, така и универсалното преосмисляне на пътя като траектория на духа, устремен към познанието. Задълбочен анализ на тези процеси включва статията на Николай Аретов „Две „заточения“ от 1877 г. (Иван Найденов и д-р Христо Стамболски)“. Въз основа на изминатия от двамата видни български възрожденци път по време на тяхното заточение, на техните лични нагласи, съотнесени с колективните представи, характерни за епохата, са съпоставени две особени гледни точки към исторически събития и някои отдалечени части на империята. Посветени на опита на затворниците и изгнаниците от късния османски период, разгледаните мемоари съдържат етнографски и географски наблюдения; явяват се ценно свидетелство за професионалните конфликти от тогавашното ежедневие.

Краят на XIX и началото на XX век променят отношението към пътя и пътешествието. То се превръща в разказ както за съществуващите географски и исторически реалии, така и в изповед, послание – отражение на субективизирани граждански вълнения и обществени настроения, включващи и многозначното критико-иронично отношение към социалната действителност. В този план е разгледан „Български дневник“ на Константин Иречек, представляващ синопсис за живота на българското следосвободенско общество, за парламента и министерствата, за книжовното дружество, за София и за софиянци. Предмет на изследването на Йорданка Гешева е погледът на чужденеца с различна мисловна и емоционална рецептивност, отразяваща сходството и разминаването в личностните и ценностните приоритети на отделните народи.

В оптиката на драматичната среща между Новия и Стария свят, сблъсъка и взаимодействието на различни културни системи, диалога на цивилизации са фокусирани и наблюденията на Орлин Събев – „Цариград и Смирна или там, където започва Ориентът, според пътеписа на Марк Твен „Глупаци в чужбина“. Впечатленията на писателя от Константинопол и Смирна по време на откъдморското му пътуване до Светата земя през 1867 г. са надежден

източник за проникване в „ориенталистките“ нагласи на западните интелектуалци от края на XIX век. Темата за самоличността на пътешественика, заложник на установени стереотипи и митове, е развита и от Ивайло Начев в „Източна Европа и Балканите в пътеписа „В Европа: пътувания през XX век“ на Гейрт Мак“. Анализирайки книгата на нидерландския журналист и историк, авторът търси отговор доколко чрез нея е предаден съвременният поглед на западния наблюдател към източноевропейските и балканските страни и доколко той е част от една дълбоко вкоренена матрица от представи спрямо изучавания регион.

Съществен дял от проучванията в настоящата колективна монография е посветен на феномена на „модерното“ пътуване в югоизточноевропейските литератури. Променящата се социална динамика, индивидуалнопсихологическа нагласа на творците и културна сетивност създават условия за усъвършенстването на един от най-продуктивните жанрове – пътеписа, разгледан в редица от трудовете. Синтезиран поглед върху неговите употреби и свързаните с тях вариращи функции, върху сложната отвореност между категориите *travel literature* и *travel writting* предлага изследването на Румяна Станчева „Пътеписите на Ана Бландиана“. През творчеството на известната румънска писателка е преосмислена определящата роля на пътешественика, съизмерващ различни светове и култури, претеглящ естетични и етични нагласи на „везните на съпоставката“, обогатяващ съществуващите представи за „другостта“.

Сложната семантика на вплетените описателни, емоционални и повествователни текстове в разисквания жанр, тяхното функциониране като имажоложки конструкции са притегателен център и за проучванията на Биляна Дойчинович. Авторката откроява сравнителния потенциал на пътеписа за Америка на Йелена Димитриевич, изведен като основно достойнство при представянето на чуждата идентичност – американския начин на живот, местата на всекидневието, публичния и частния живот на американката. Нейният психологически профил и манталитет, плод на обективните наблюдения и на особената феминистка емоционална гледна точка на сръбската писателка, намира оригинална рефлексия както в прозаичните ѝ творби, така и в непубликуваните ѝ стихотворения на тази тема.

Изразената гъвкавост и разнородност на пътеписа, който в отделни моменти поема чертите и функциите на политически очерк, повествование с приключенски елементи, изкуствоведско съчинение, хроника или репортаж, е основен акцент в студията на Мирко Чурич: „Една романтична земя! – погледът към Босна“ на Никола Тординац след австро-унгарската окупация“. Характерната синкретичност на анализираната творба „Жепче и неговите околности“, засягаща нерешени сериозни цивилизационни и международни въпроси, чиято сянка тегне над Босна по време на Втората световна война

и най-вече по време на съвременните конфликти между 1992 – 1995 г., кара изследвателя да я разглежда като „важна тропа не само в литературата, но и в областта на науката“.

Обговарянето на „пътуването“ в широкия тематичен репертоар на литературата намира своеобразна интерпретация в статиите, разглеждащи феномена като поезия на модерната цивилизация, в която са вградени новите естетически търсения и абстрактните философски прозрения на творците.

Меланхолия, отегчение, носталгия, бягство към екзотичното, болезнен сенсуализъм, естетизъм е ключът, в който Фотини Христакудис тълкува понятието в гръцкия неосимволизъм от началото на XX век. Изследването ѝ, посветено на поетичния аристократизъм на пътешествието в гръцката междувоенна поезия, изтъква преосмислянето му като единствен и абсолютен идеал – начало и край за изкуството и за живота в поезията на Костас Уранис. Неговият космополитизъм и нотки на носталгично скиталчество са проследени на фона на „базови и архетипни символи от типа на митологичната „Итака“, неусетно преливащи в жизненост и пантеистичен порив към съвършенство.

Доколко историята на Одисей е история на неговото странстване или завръщане, доколко тези две противоположни траектории са отражение на овладяването или разпадането на личността и нейната цялост, са въпроси, на които се опитват да дадат отговор Валери Личев и Мирослава Христоскова в статията си „По следите на балканския интелектуалец – от пътя към себе си към никой на изгнаника?“. Творчеството на Блага Димитрова, Юлия Кръстева и Дубравка Угрешич става основа на техния литературно-философски анализ, поставящ проблема за разколебаната идентичност не толкова като стремеж към удържане на нейната неизменност и непоклатимост, а като „възможност за генериране на множество повествования“. Безкрайните разновидности на пътя и възможностите, които предлага за себеидентификация и авторефлексия, са във фокуса и на проучването на Людмила Миндова „Пътят към ада, или „добрите намерения“ на концлагера. Върху романиите на Херта Мюлер, Антон Балаж и Иржи Кратохвил“. Авторката разсъждава върху необходимостта от преразглеждането на неговите културни, философски и психологически измерения, пречупени през призмата на социалното лицемерие и рухването на човешките етични стойности.

Изброените статии до голяма степен отразяват стремежа на изследователите да се вникне в морфологията на пътуването, включваща основни аспекти от общата история на идеите, менталитетите и културната история. Особено продуктивни в този спектър са текстовете, посветени на разгръщането на странстващи сюжети, образи и теми в литературата, разчетени в тяхната културно-антропологична цялост и художествена реализация. Възможностите за осъществяването на такъв амбициозен проект намират своята аргументация в статията на Йорданка Бибина „Пътят на розата в турската литература“. Сим-

воличният и алегоричен потенциал на „розата“ е умело използван в опита за разбулване на нейното мистично, философско, интимно присъствие на страниците на турската литература. Навлизането в подобни пътешествия неминуемо води читателя до „понякога мълчаливия, а друг път шумен диалог“ между балканските литературни сюжети, заети от фолклора, провокиращи активните полета на културното въображение. Неговият епистемологичен ресурс е широко преосмислен от Евдокия Борисова, която изследва как някои от най-устойчивите литературни теми и разкази, основани върху митовете в балканските култури, се обвързват с взаимно пораждащите се и допълващи се стереотипи на пътуващия и уседнал човек. Пъстрата амалгама, в която се оглеждат наративите за историческата, езиково-културна и ценностна принадлежност, е в основата и на проучването на Антоанета Балчева „Реторики на пътя в литературата. Наблюдения върху творчеството на български и хърватски писатели от XIX и началото на XX век“. Синтезът между „модерното“ и „националното“ е изследван като плод на взаимодействието между духовните традиции на Полуострова, европейските, извъневропейските маршрути и намирането на собствен език за националните култури.

Основно място в четвъртата част на настоящото научно издание е отредено на съвременното интердисциплинарно тълкуване на понятието мобилност, променящо изцяло подходите и перспективите за разгадаване на явлението. Съотнасянето му с отделните категории в културата откроява различни нива на неговото функциониране, пренесени в конкретния контекст на социалния живот или битие на ежедневната култура.

Сложната динамика на тези процеси, поставили своеобразен печат върху едни от най-интересните обществени и културни манифестации на новоосвободена България е предмет на изследването на Йоанна Спасова – „Гастроли на народния театър из Балканите през първата половина на XX век“. Въз основа на запазени документи, спомени и материали от периодичния печат, отразяващи напрегнатата политическа обстановка през разглеждания период, авторката анализира гастролата като феномен, показателен за затварянето и отварянето на една култура и по-конкретно като знак за призиването на изкуството да обединява хората от определен културен ареал, да окуражава и съхранява националните идеали като част от универсалните духовни стремления.

Интерпретиран в този аспект като пресечна точка на различни културни практики и традиции, терминът „пътуване“ намира своеобразно приложение и в дескриптивната сравнителна и антропологична лингвистика. Поместен в широкия диапазон от езиковедски, социални и културни знания, той присъства в някои съвременни проучвания като изследователско поле за съпоставяне на езикови системи и речеви практики. Именно в срещата между праисторически традиции, археологически артефакти, лексикални, граматически структури Сорин Палига („Балкански времена“) търси основание

за изграждането на хипотетични реконструкции на някои от автохтонните езици и техните лингвистични съюзи, обвързани с преоткриването на противоречивата културна същност на Балканите. Аргументацията на подобни мащабни теоретични постройки е силно затруднена поради наличието на откъслечни данни за анализирания езиков субстрат, но винаги създава повод за интересни дискусии.

Специално присъствие в тематичната изпъстреност на идеите и практиките на пътуването имат и статиите, отразяващи неговите проекции в контекста на по-широки социални и културни политики за установяване на влияние и културно проникване в земите от кръстопътния ни регион.

Студията на Николай Иванов „Франция и развитието на учебните заведения на ордена на асомпсионистите в Османската империя (Тракия и Мала Азия) от началото на 60-те години на XIX в. до Първата световна война“ разглежда активната източна политика на западната държава в периода от средата на XIX в. до Първата световна война (1914 – 1918), която в стремежа си да установи културно присъствие в ориенталския свят, се опира на религиозния протекторат над католическите общности, осигурявайки достатъчно административна и материална подкрепа за развитието на образователните им дейности. Мисионерските пътувания и техните описания се превръщат във важен източник на информация за осъществяваните културни срещи на българите с чужденците. Ценни сведения за опознавателните обиколки на американските протестантски мисионери на Балканите през XIX век съдържа и изследването на Елмира Василева, анализиращо техните доклади и публикации в специализираната преса от този период. Отразената в тях мисионерска дейност е разгледана двупосочно, в оптиката на „взаимната промяна в разбиранията, представите и нагласите на участващите в нея“. В този ракурс са осъществени и наблюденията на Нина Христова, която в изложението си „Руските агенти от Балканския полуостров: пътувания, допир до различни културни пространства и влияние върху идентичности (1700 – 1739)“ описва агентурната мрежа по времето на Петър I, включваща главно политици, министри, дипломати, търговци и духовни лица. В стремежа си да конструират идеята за близост на религиозна и образователна основа, въздействаща върху управляващия елит и местното население, те прекосяват различни културни, географски и политически реалии, оказали влияние върху собствената им идентичност.

Представените студии и статии в книгата „Култура на пътуването в Европейския Югоизток“ оформят една актуална представа за миналото, настоящето и бъдещето на Полуострова като активна контактна зона, топос на срещата, място за диалог на различни цивилизации и култури. Кръстопътността на региона е поставена в контекста на благодатния творчески синтез, иницирал оформянето на своеобразна културна идентичност. За задълбоченото разглеждане на този широк тематичен обхват обединиха усилията си учени

от Института за балканистика с Център по тракология и други сродни научни институции и центрове: Университета в Букурещ, Хърватската академия на науките и изкуствата, Института за социални науки „Иво Пилар“ в Дубровник, Белградския университет, СУ „Св. „Климент Охридски“, Центъра за славяно-византийски проучвания „Проф. Иван Дуйчев“, Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, ЮЗУ „Неофит Рилски“, Института за исторически изследвания, Института за литература, Института за изследване на изкуствата, Кирило-Методиевския научен център при БАН, Института за изследване на обществата и знанието, Националния военноисторически музей и др.

Надяваме се многообразието на проучената проблематика да подтикне изследователите към откриването на нови аналитични полета за разгадаването на културно-антропологичните, историческите, литературните, социалните и философските измерения на пътуването като културен феномен.

TRAVELING IN SOUTHEAST EUROPE – HISTORICAL AND CULTURAL PERSPECTIVES

Culture of Travel in the European Southeast. Compiler and editor: Antoaneta Balcheva. Editorial Board: Elena Supur, Croatia Hrvojka Mihanović - Salopek, Hristina Marcu. Sofia: ed. of IBSC, 2020, 536 pages, ISBN: 978-619-7179-13-2.

✉ **Dr. Antoinette Balcheva, Assoc. Prof.**

<https://orcid.org/0000-0002-6001-9622>

Institute of Balkan Studies and Centre of Tracology

Bulgarian Academy of Sciences

45, Moskovska St.

1000 Sofia, Bulgaria

E-mail: ani.balcheva@balkanstudies.bg